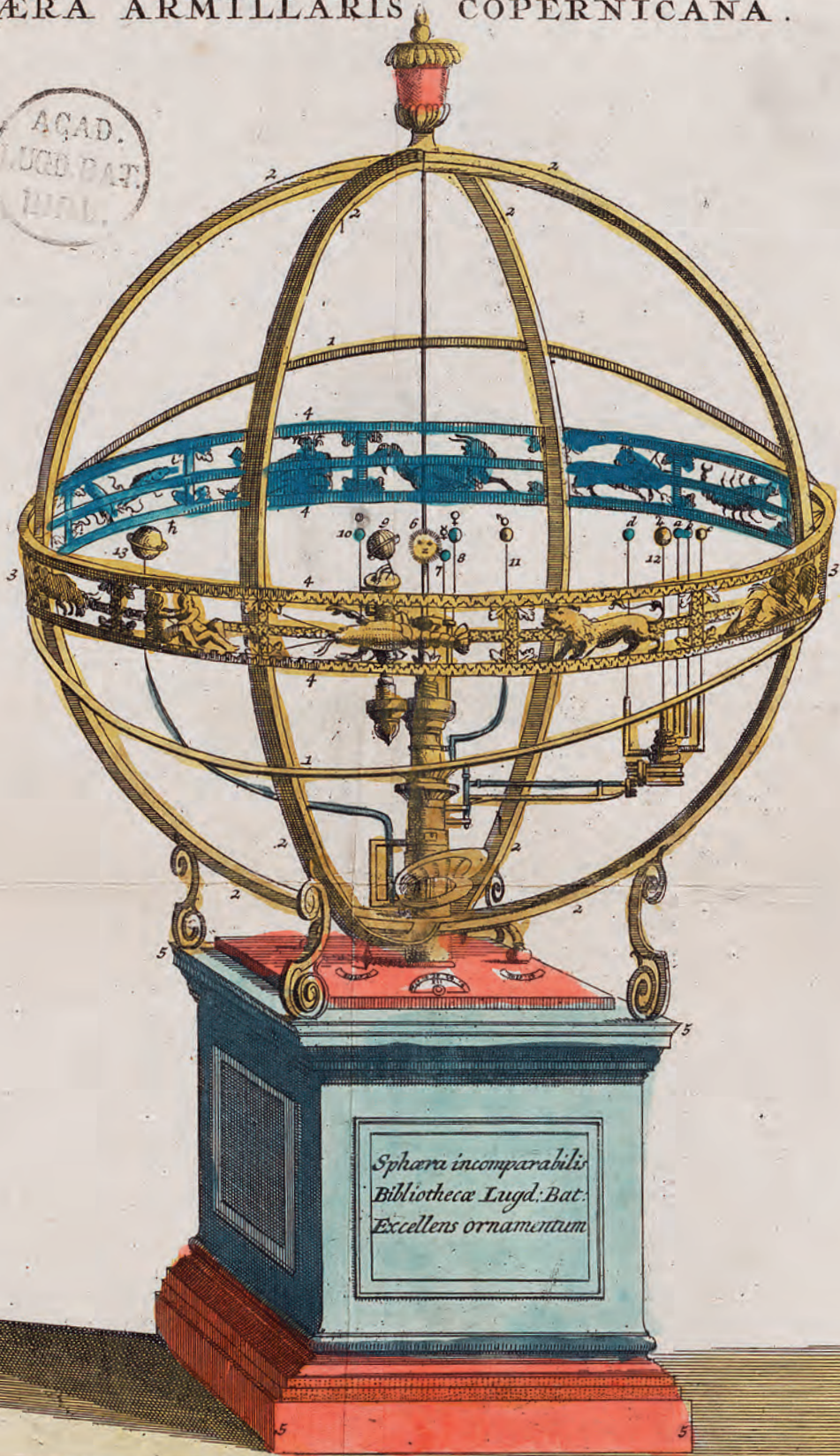

SPHÆRA ARMILLARIS COPERNICANA.

ACAD.
LUGD. BAT.
MUSEUM

*Sphæra incomparabilis
Bibliotheca Lugd. Bat.
Excellens ornamentum*

*Machina ingenioso artificio extracta,
ope et industria Bernardi a Cloese restituta,
Europæ admiratio.*

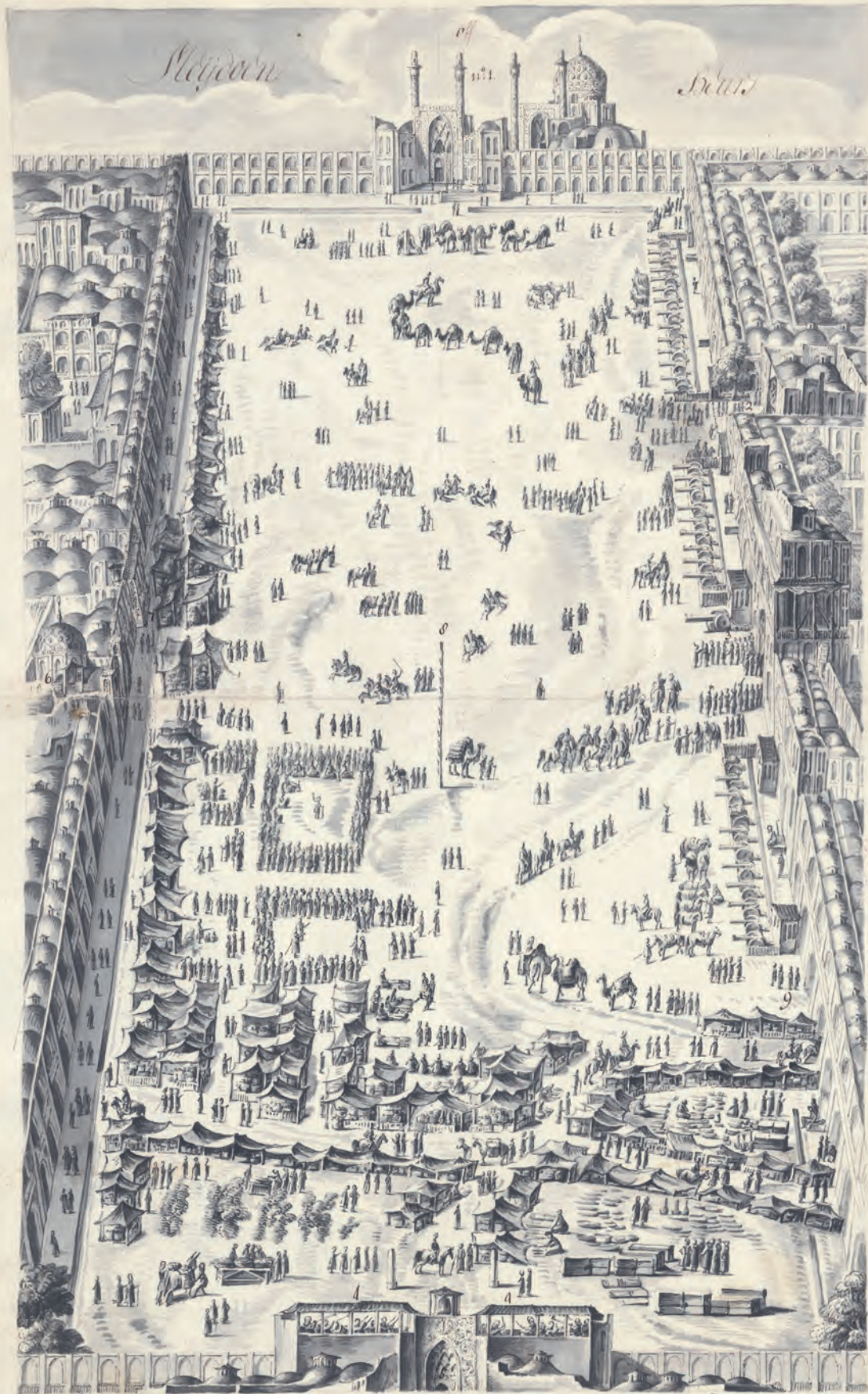
Kaarten die — Martijn Storms —
1000 jaar wereldgeschiedenis **geschiedenis**
schreven in 100 oude kaarten

Onder redactie van
Michiel van Groesen, Kasper van Ommen, Anne-Isabelle Richard,
Alicia Schrikker, Martijn Storms en Garrelt Verhoeven

Universiteit
Leiden

Lannoo

1. 1. Konings maasjet of kerck. 1. 2. Konings nacharac of spelbuys
 2. Konings karams of vinnen. King paort. 3. de weg na de groete maasjet gen kerck.
 3. Konings katal genaamt Alakapi. 4. de kerck of maasjet van konings maasjet
 5. Konings kerologie. 6. de middel punt van de meyden of bema
 7. de weg na sulpha.

Woord vooraf

Kaarten die geschiedenis schreven is de treffende titel van het prachtboek dat u in handen heeft. Het gaat in dit boek niet in de eerste plaats om de cartografische achtergrond van de kaarten en atlassen, maar om hun historische betekenis. Het zijn kaarten die de geschiedenis niet alleen inzichtelijk maken, maar haar vaak mee hebben bepaald. Lang niet altijd is dat een geschiedenis om trots op te zijn. Veel van de kaarten uit de collectie van de Universitaire Bibliotheken Leiden dragen bijvoorbeeld de sporen van het koloniale verleden van Nederland en van andere Europese mogendheden. Maar juist daarom is de verzameling kaarten en atlassen vandaag de dag een rijke bron van onderzoek naar dat verleden.

Het is een terechte keuze om in het jaar dat Leiden is aangewezen als European City of Science 2022, deze bijzondere collectie in de etalage te zetten met een fraaie expositie in het Museum Volkenkunde en met deze prachtige uitgave, die zowel in het Nederlands als in het Engels verschijnt. Het doet recht aan de rijkdom van de cartografische verzamelingen en aan het bij uitstek internationale karakter van onze collectie. De basis voor die collectie werd in 1872 gelegd, toen kaartenverzamelaar Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis zijn enorme cartografische verzameling naliet aan de Universiteit Leiden. En deze uitgave is vooral ook bedoeld als een aansporing aan studenten, docenten, onderzoekers en andere liefhebbers om de collecties te raadplegen, bij ons in Leiden op de Leeszaal Bijzondere Collecties, of via de digitale collecties op onze website.

Een omvangrijk project zoals dit kan alleen maar slagen door de betrokkenheid en het enthousiasme van vele mensen. Ik wil hier in de eerste plaats mijn grote waardering uitspreken voor Martijn Storms, Jef Schaeps, Kasper van Ommen en Garrelt Verhoeven, de initiatiefnemers voor deze publicatie uit de kring van de Bijzondere Collecties. Conservator Martijn Storms was de afgelopen twee jaar de drijvende kracht achter het project en nam het leeuwendeel van de teksten voor zijn rekening.

Veel dank ook aan de redactie van het boek, samengesteld uit Michiel van Groesen, Anne-Isabelle Richard en Alicia Schrikker, alle drie Leidse onderzoekers van de faculteit Geestwetenschappen, en aangevuld met boekhistorici Kasper van Ommen en Garrelt Verhoeven namens de Universitaire Bibliotheken Leiden.

Tevens dank aan de auteurs die bereid waren één of meer van de essays in dit boek te schrijven: Sunil Amrith, Eduard van de Bilt, Peter Bisschop, Jeroen Bos, André Bouwman, Mirjam de Bruijn, Marco Caboara, Koen De Ceuster, Joseph Christensen, Raymond Fagel, Karwan Fatah-Black, Miko Flohr, Carrie Gibson, Marissa Griffioen, Charles van den Heuvel, Henk den Heijer, Tycho van der Hoog, Rivke Jaffe, Alexander Kent, David Koren, Radu Leca, Fan Lin, Thomas Lindblad, Ariel Lopez, Margot Luyckfasseel, Tsolin

Nalbantian, Djoeke van Netten, David Onnekink, Ruud Paesie, Niek Pas, Norbert Peeters, Nydia Pineda de Ávila, Judith Pollmann, Marianne Ritsema van Eck, Cyrus Schayegh, Giles Scott-Smith, Carolien Stolte, Limin Teh, Harrie Teunissen, Inge Van Hulle, Bram Vannieuwenhuyze, Guy Vanthemsche, Arnoud Vrolijk en Robert-Jan Wille. En we zijn ook heel vereerd dat Ilja Leonard Pfeijffer een persoonlijk voorwoord voor dit boek wilde schrijven.

Ik bedank hier ook graag alle medewerkers van de Universitaire Bibliotheken Leiden die op uiteenlopende wijzen een bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming van dit boek: Anneke Beekhof, Saskia van Bergen, Jos Damen, Carola van der Drift, Marc Gilbert, Kevin Idenburg, Doris Jedamski, Nicolien Karskens, Nadia Mishkovskiyi-Kreeft, Ernst-Jan Munnik, Lam Ngo, Joke Pronk, Carlo Verstijlen en Vincent Wintermans. Jaap de Vreugd en Jacqueline Abrahamse waren verantwoordelijk voor de fotobestellingen. Eva van 't Loo en Nico van Rooijen verzorgden de digitalisering van alle afgebeelde kaarten uit onze collecties. Dank ook aan *Asterisk voor de vertaling van de teksten, en aan John Steegh en Paula van Gestel-van 't Schip voor hun inhoudelijke hulp.

Niet in de laatste plaats wil ik dank zeggen aan onze partners van Uitgeverij Lannoo, directeur Maarten Van Steenbergen, uitgever Pieter De Messemaeker, redactrices Ineke Vander Vekens, Tamsin Shelton en Els Peeters, vormgever Stef Lantsoght en alle andere medewerkers van de uitgeverij. Van meet af aan hebben zij veel enthousiasme getoond voor dit project, voortbouwend op het fundamentele concept van *De geschiedenis van Nederland in 100 oude kaarten* van Marieke van Delft en Reinder Storm, en zijn Belgische evenknie *De geschiedenis van België in 100 oude kaarten*. Met veel professionaliteit en gedrevenheid hebben zij de publicatie van dit omvangrijke boek in goede banen geleid, waarvoor ik hen zeer wil bedanken.

Het resultaat mag er zijn: een even fraai als omvangrijk boek met 100 kaarten uit tien eeuwen wereldhistorie, 100 kaarten die geschiedenis schreven, gekozen uit de vele duizenden kaarten en atlassen die we in onze bibliotheek beheren en dagelijks beschikbaar stellen. Ik durf wel aan te nemen dat ook Bodel Nijenhuis trots zou zijn geweest op deze publicatie, die in alle opzichten recht doet aan het enorme historische en cartografische belang van de collectie kaarten en atlassen in de Universitaire Bibliotheken Leiden.

Kurt De Belder
Bibliothecaris van de Universiteit
Directeur Universitaire Bibliotheken Leiden

Inhoud en tijdlijn

800
Klooster-
cartografie
p. 18

1490
Om Afrika
naar Azië
p. 26

1578
Een versterkingsplan
voor La Goletta
p. 38

1598
Van vredelievende
maagd tot ijzeren dame
p. 46

1602
De grillige grenzen
van de Lage Landen
p. 52

p. 22
1193
De wereld
als een vogel

p. 30
1533
De heimweekaart
van een verbannen
bisschop

p. 34
1574
Van kaart
tot monument

p. 42
1593
Een combinatie
van geleerdheid
en religiositeit

p. 49
1600
De Atlantische
Oceaan op de rug
van een dier

1712
Het eiland
van Californië
p. 126

1751
Dieren in een
mensenwereld
p. 158

1708
Stromen
door de tijd
p. 122

1715
Een mysterieuze
Dampierrekaart
p. 130

1721
Een vreedzaam beeld
van een wrede stad
p. 134

p. 118
1698
Afrika aan
de wand

p. 138
1725
Aroomfortuin

p. 142
1730
Afscheid van het
ellendige Zuidland

p. 146
1734
Een samenkomst
van kennis

p. 150
1735
Schatkaart
leidt tot berging

p. 154
1741
Taalkaarten van
het Onzevader

1631

De Atlantische wereld als prooi

p. 66

1640

De strijd tegen de Waterwolf

p. 78

1663

Kaarsrecht door de duinen

p. 94

1621

De wereld in segmenten

p. 56

1632

Aanmonsteren voor de Braziliaanse kust

p. 70

1645

Theater van een andere wereld

p. 82

1666

Van tragedie tot anti-Engelse propaganda

p. 102

1696

De mythe van de schone oorlog

p. 114

p. 62

1625

De belegering van Bahia... of van Sluis?

p. 59

p. 74

1633

Over varen en vergeten

p. 86

1658

Noodgedwongen tussenstop op Sint-Helena

p. 98

1663

Het lessen van de dorst naar kennis

p. 90

p. 106

1684

Een platte globe van het hemelgewelf

p. 110

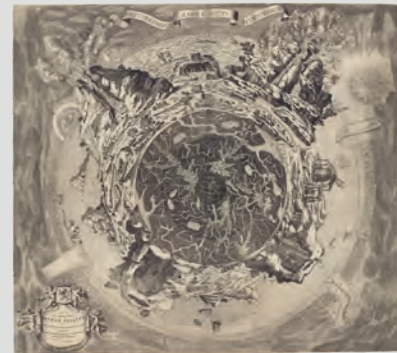
1621

Een rondje om Vuurland

1662

De wedloop van de wereldatlassen

1695

Natuurkundige aardkloodts ontvouwinge

1756

Een rampzalig project in Bimilipatnam

p. 166

1758

De verleidelijke fictie van orde en overwinning

p. 174

1775

Visualiseren van een Nieuw Domein

p. 186

1757

Een VOC-kaart van een verdeeld eiland

p. 170

1765

De cirkels van Kandy

p. 178

1784

Een routekaart voor de keizer

p. 190

1786

Bloedbad op het eiland Kodiak

p. 204

1789

De dynamiek van de delta

p. 208

p. 182

1771

Waterbouwkunde in Spanje

p. 194

1784

Plantages langs de Demerara

p. 197

1785

Rechte wegen voor Irkoetsk

p. 200

p. 162

1752

Philadelphia en omgeving smelten samen

1785

Op zoek naar Atlantis

1799
Elmina, een stadstaat
in West-Afrika

p. 212

1799
Holland op
zijn smalst

p. 216

1825
Binnen de muren
van het kasteel
van Edo

p. 232

1848
Strijd op de
Parijse barricaden

p. 252

1815
Van Edo
naar Nagasaki

p. 224

1825
De topografie
van het oude Rome

p. 236

p. 220
1807
De Leidse
buskruitram

p. 228
1815
De roemrijke
Slag bij Waterloo

p. 240
1832
De reis van
cholera morbus

p. 248
1847
Polders
in de Wadden

p. 256
1854
Oorlogstheater
rond de Krim

p. 244
1837
Handschrift,
koperplaat en druk

1919
Nieuwe grenzen
na de Eerste
Wereldoorlog

p. 316

1928
Een meerlagige
Ottomaans-
Turkse kaart

p. 324

1935
Propaganda
tijdens het
interbellum

p. 332

1943
Vliegende
paardenkracht

p. 344

1920
Een koloniaal
eldorado met
een duistere rand

p. 320

1931
Armenië
op de kaart

p. 328

1940
Topografie
van terreur

p. 340

1950
Kibbelen over
Congolese talen

p. 348

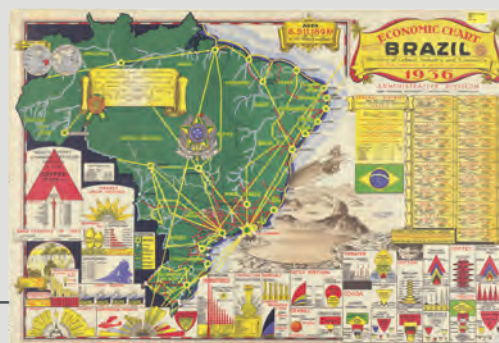
1952
Een nieuwe kijk
op de Sahara

p. 352

p. 312
1918
De tentakels
van het Britse rijk

p. 336
1936
Een zeppelin boven
de Suikerbroodberg

p. 358
1952
De mondiale rol
van Canada

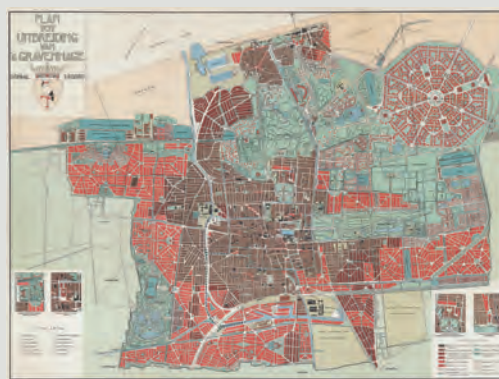
1861
De kerstening
van de wereld

p. 264

1879
Op zoek
naar goud

p. 280

1908
Uitbreidingsplan
van Den Haag

p. 300

1913
De fosfaatmijn
van Santa Barbara

p. 304

p. 260

1861
Oorlogsverslaggeving
avant la lettre

p. 268

1866
Het Europa
van de vrede

p. 276

1870
De vroegste
kaart van de
oostelijke Himalaya

p. 272

1867
Kanonnen
voor de kust

p. 288

1886
Een bijzondere
explosie op Krakatau

p. 284

1883
Een paspoort
naar de hemel

p. 292

1890
De koninklijke graven
van Kotagede

p. 296

1897
'Den wielrijder
van dienst'

p. 308

1917
De hel in kaart
gebracht

1954
De Native Courts
van Nigeria

p. 360

1954
Reclame
voor Jamaica

p. 364

p. 368
1956
Zoektocht
naar een
nationale visie

1967
Gas uit een
grensland

p. 376

1970
Onderdrukt
en in verzet

p. 380

p. 372
1960
Een pelgrimskaart
uit India

1975
Bestuurlijke
districten van China

p. 383

1976
Mythevorming
rond Kim Il Sung

p. 386

p. 389
1977
Het strategische belang
van het Panamakanaal

1984
Een glimp van
de Sovjet-visie
op Utopia

p. 392

2007
In de stijl
van De Stijl

p. 400

2013
Een verticale
Chinese
wereldkaart

p. 404

p. 396
1985
In het
voetspoor van
Charles Darwin

De reizende wijsvinger

Ilja Leonard Pfeijffer

Waar begint het mee? Wat doet het besef van elders ontluiken? Ieder mens, hoe bevoorrecht ook, gaat pas houden van de plek waar hij geboren is wanneer hij andere plekken op de wereld heeft gezien en misschien zelfs dan niet. Het bekende lokt ons niet, want dat kennen we al. Het is hooguit een plek om te schuilen, later, wanneer de tranen als regen uit de hemel vallen. Ik ben geboren in een wijk en opgegroeid in een andere wijk, daar vlakbij. Mijn wijk was veilig en goed, maar begrensd door de Doctor H.J. van Mooklaan, de Sir Winston Churchillaan en de Monseigneur Bekkerslaan, die ik van mijn moeder geen van alle mocht oversteken. Ik respecteerde dat verbod, want ik was een braaf kind, maar mijn verlangen naar de wijde wereld buiten de grenzen van mijn wijk was ontvlamd.

De allereerste mensen in hun allereerste grotten hadden het ook niet altijd gemakkelijk, stel ik mij zo voor. Er was nooit genoeg van de goede dingen, zoals voedsel, en altijd te veel van de slechte dingen, zoals vijanden met grotere knuppels en enge botjes door hun neus, die 's nachts kwamen, wanneer de vuren angstig beefden. Vroeg of laat vat het idee post dat het elders beter is.

Of misschien begint het niet zo. Misschien begint het met nieuwsgierigheid. De horizon is de schuld van alles, omdat die verdomde horizon er alleen maar lijkt te zijn met het doel om ons nieuwsgierig te maken naar wat erachter ligt. 'Utinam ne in nemore Pelio,' dichtte de Romeinse oerdichter Ennius. 'Ach, was toch nooit in het heilige woud de allereerste boom onder de allereerste bijl geveld en was toch nooit het allereerste schip gebouwd.' Dat was volgens hem het begin van alle ellende, toen we er zo nodig op uit moesten trekken in plaats van rustig met pantoffels en mok chocolademelk bij de kachel te blijven zitten. Maar dat is achterafgepraat van Ennius. De eerste boom was al lang geveld en de schepen waren al eeuwen eerder uitgevaren om uit te vinden wat er zich achter de horizon zou kunnen bevinden. Het is wat ons mensen tot mensen maakt. Vanaf het moment dat we ons op twee benen hebben verheven, zijn we gaan lopen en we zijn nooit meer opgehouden. Inmiddels voelen we ons vastgeplakt aan onze kleine planeet, maar Mars, Proxima Centauri, de Andromedanevel en de grote verte lonken nog steeds.

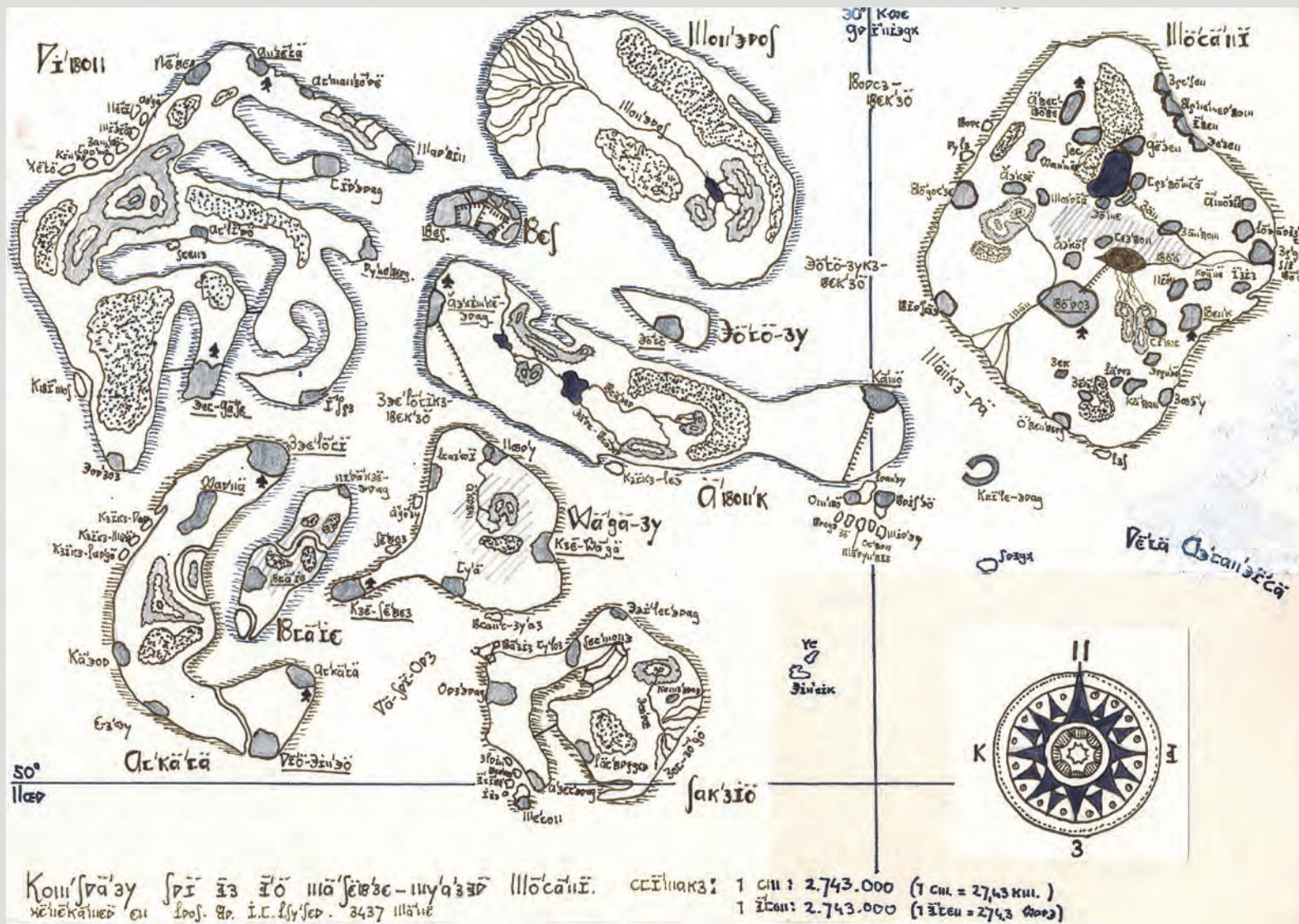
Toen ik een jaar of elf was, verzon ik mijn eigen land. Ik noemde het Mocanië. Het was niet belangrijk waar het lag, als het maar ver genoeg weg lag om te kunnen bestaan. En het allereerste dat ik deed om mijn land te laten bestaan, was een landkaart tekenen. Toen ik de steden, rivieren, bergen en bossen had ingetekend, was ik al vertrokken. Dankzij mijn landkaart kon ik de Doctor H.J. van Mooklaan, de

Sir Winston Churchillaan en de Monseigneur Bekkerslaan oversteken en wonen in een land dat ver buiten mijn wijk lag.

Ik herinner me dat mijn opa en oma een mooie, grote, oude atlas in de boekenkast in hun woonkamer hadden liggen. Tijdens de zondagse visites mocht ik, terwijl de grote mensen hun tijd verdeden met conversatie over concrete aangelegenheden, de atlas pakken, naar de eettafel sjouwen en die doorbladeren. Met mijn wijsvinger heb ik op die zondagen wereldreizen gemaakt. Terwijl mijn vinger over de gedetailleerde, gekleurde landkaarten gleed, keek ik op al die plekken die ik aandeed verwonderd om mij heen om te ontdekken hoe het daar was. En hoe ver het was. Hoe ver alles was. Hoe ontzettend veel verre dingen er eigenlijk zijn.

Er wordt wel gezegd dat een landkaart een schematische, sterk vereenvoudigde, weergave op schaal is van de werkelijkheid. Dat is een grove leugen. Niets is meer bezijden de waarheid dan dat. Het is precies andersom. Een landkaart is geen afgeleide van de werkelijkheid in de wereld, hij creëert de wereld, zoals een gedicht gevoel schept. Een landkaart maakt de wereld mogelijk, omdat de wereld pas begint te bestaan door onze voorstelling van de wereld. Als de wereld een verhaal is, is de landkaart het boek waarin dit verhaal wordt verteld. Hoe kunnen we denken dat het verhaal zou bestaan als het boek nooit was geschreven?

Vrijheid definiëren we in termen van de mogelijkheid om alle kanten op te kunnen en we ervaren het als onze grootste beperking dat we het tijdreizen wel hebben bedacht, maar nog niet hebben uitgevonden. Terwijl we met een constante snelheid van één seconde per seconde in één richting door de tijd reizen, overvalt ons het af en toe onstuitbare verlangen om sneller vooruit te gaan of om te keren. Wat zou er achter de horizon van morgen kunnen liggen? Weinig

Ilja Leonard Pfeijffers kaart van Mocanië, zijn verbeelde eilandengroep tussen Groot-Brittannië en Frankrijk met een eigen taal en geschiedenis (Literatuurmuseum Den Haag).

goeds waarschijnlijk, maar ik ben er wel nieuwsgierig naar. De geschiedenis is een eindeloze reeks fascinerende plekken, waar we maar wat graag een bezoek aan zouden willen brengen, althans ik. Ik wil de allereerste mensen in hun allereerste grot bezoeken en de dichter Ennius ontmoeten. Het oude Egypte, Athene, Alexandrië, Rome, al die middeleeuwen, de lente in Florence tijdens de renaissance, thee drinken met Chinese keizers in de Verboden Stad, schaatsen met Avercamp toen er nog winters bestonden in Amsterdam in de tijd van Vondel en Rembrandt, tempels van de Inca's en Azteken bezoeken voordat die toeristisch werden, Mozart horen, met Napoleon op veldtocht, met Amundsen naar de Zuidpool, dansen op de Titanic en dan wel op tijd teruggeflitst worden, roaring twenties, Parijs, New York, ongestoord heel veel roken met echte kunstenaars in echte cafés, mijn jeugd in de wijk – als ik eraan denk hoe graag ik dat allemaal zou willen zien, kan ik wel huilen.

Historische kaarten zijn een wonder. Zij bevredigen de fernweh naar legendarische tijden voor wie zo'n gevoelige wijsvinger heeft dat hij ermee kan reizen. Dankzij een historische landkaart kunnen we

in gedachten afstanden afleggen binnen het wereldbeeld van vroeger, waardoor we, wanneer we verbaasd om ons heen kijken, niet alleen in een ander land zijn aangekomen, maar ook in een andere tijd. Zoals een moderne landkaart de wereld van nu creëert, zo roept een historische kaart, met vergane steden en verdronken continenten, met vreemde grenzen en witte plekken, met tekeningen van leeuwen en zeemonsters, niet alleen de oude wereld op, maar ook de nieuwsgierigheid van toen.

Dat is misschien een antwoord op mijn vraag. Waar het mee begint, is nieuwsgierigheid. Een landkaart is gestolde nieuwsgierigheid en een historische landkaart vertelt het verhaal van tijden toen er nog veel meer nieuwsgierigheid was dan nu, omdat de wereld vele malen groter was dan nu. Wat het besef van elders doet ontluiken, is ons vermogen om de nauwkeurig uitgetekende nieuwsgierigheid na te reizen met onze wijsvinger.

الحا

مفازة

دمار العود

ملاذ المتروك

المسار

المرارة

الفرجة

رومية

العق

الكه

مداد السمال

1193 — De wereld als een vogel

Het islamitische wereldbeeld van al-Istakhri

De oudste atlas in de collecties van de Universitaire Bibliotheken Leiden is een Perzisch manuscript uit het einde van de 12de eeuw. Het werk is getiteld *Kitab al-masalik wa'l mamalik*, wat betekent 'boek van routes en koninkrijken' of 'boek van wegen en landen'. De eerste kaart in dit boek is een cirkelvormige, schematische wereldkaart, waarop met name de blauwe vlakken met grote rode cirkels opvallen. Voor de hedendaagse kaartlezer is het niet gemakkelijk om de locaties op de kaart te herkennen en te plaatsen. De geografische vormen van de afgebeelde landen zijn sterk vereenvoudigd en symbolisch voorgesteld. Bovendien is de kaart georiënteerd op het zuiden, wat de herkenning bemoeilijkt.

Overgeleverde kaarten uit de islamitische traditie kun je niet los zien van de geschriften waarvan zij doorgaans deel uitmaakten. De nadruk op die tekstuele bronnen doet vermoeden dat de kaarten vooral bedoeld waren voor de geleletterde, stedelijke elite in de islamitische samenleving. Bovendien werden kaarten in de islamitische wereld tot in de 18de eeuw vrijwel uitsluitend verspreid in de vorm van manuscripten. De vroegste geografische bronnen waren lijsten van plaatsen langs pelgrims- en postroutes in het Midden-Oosten. Verscheidene auteurs werkten die lijsten vervolgens uit tot geografische geschriften, die vaak de titel *Kitab al-masalik wa'l mamalik* hadden. Dat type werk groeide uit tot de geografische standaard.

De Griekse geografische traditie, vastgelegd in de *Geographia* of *Kosmographia* van Claudius Ptolemaeus in de 2de eeuw na Christus, heeft de vroege Arabische geografie sterk beïnvloed. Het werk van Ptolemaeus is in zekere zin een handleiding om kaarten te maken. Het bestaat uit een opsomming van ongeveer 8000 plaatsnamen met de vermelding van hun geografische lengte- en breedtegraad. Ook in de Arabische wereld verschenen geografische tabellen met plaatsnamen en coördinaten. Die gegevens vastleggen in een kaart bleef aanvankelijk uit, net als bij Ptolemaeus. Een typisch kenmerk van de vroegst bekende Arabische wereldkaarten is dat ze juist niet op een projectiemethode en exacte geografische locaties zijn gebaseerd. Wat wel overeenkomt met Ptolemaeus, is het idee

MAKER(S) Abu Ishaq Ibrahim ibn Muhahammad al-Farisi al-Istakhri (kaartmaker) **TITEL** [Wereldkaart in een samenvatting van] *Kitab al-masalik wa'l mamalik* **PLAATS VAN UITGAVE** [Perzië] **DATUM** 1193 [islamitische jaartelling: 589] **TECHNIEK** Manuscriptatlas **AFMETINGEN** 42 x 62 cm **SCHAAL** Ca. 1:30.000.000 **ORIËNTATIE** Noorden beneden **SIGNATUUR** Collectie Oosterse handschriften, Or. 3101

Kaart van de Arabische Zee in al-Istakhri's *Boek van wegen en landen* (Or. 3101).

van een bolvormige of 'sferische' wereld waarvan slechts één helft bewoonbaar is. Een van de vroegste wereldkaarten in de Arabisch-islamitische traditie was een grote wereldkaart uit de 9de eeuw, vervaardigd op initiatief van kalief al-Ma'mun. Ze bleef jammer genoeg niet bewaard en is slechts bekend via een aantal tegenstrijdige verwijzingen in werken van latere auteurs.

De meeste bewaarde islamitische wereldkaarten uit de middeleeuwen behoren tot de werken van de zogenaamde Balkhi-school van geografen, vernoemd naar de Perzische veelzijdige geleerde Abu Zayd Ahmad ibn Sahl al-Balkhi (849/850-934). Latere geografen zouden voortbouwen op het werk van de vroegste auteurs uit die traditie. Wereldwijd zijn 59 manuscripten bekend die je tot de werken van deze geografenschool kunt rekenen en die dateren van de 11de tot de 19de eeuw. Originele manuscripten van Balkhi zelf zijn niet overgeleverd. Dat geldt eveneens voor de werken van Abu Ishaq Ibrahim ibn Muhammad al-Farisi al-Istakhri (?-957). Het oudst bewaarde handschrift dateert uit 1086 en is van Abu al-Qasim Muhammad ibn Hawqal (?-na 978). De meeste manuscripten uit de Balkhi-school zijn kopieën of samenvattingen van het werk van die drie geografen. In elk van de handschriften zijn 21 kaarten opgenomen: een wereldkaart, drie zeekaarten (van de Middellandse Zee, de Arabische Zee en de Kaspische Zee) en zeventien provinciekaarten. Van de provinciekaarten hebben er dertien betrekking op de Perzischtalige provincies van het islamitische rijk. De overige vier provincies zijn het Arabische schiereiland, Syrië, Egypte en Noord-Afrika (inclusief het Iberische schiereiland) waar Arabisch werd gesproken.

De hier afgebeelde wereldkaart komt uit een samenvatting van het *Boek van wegen en landen* van al-Istakhri uit 1193. Het overgeleverde manuscript is dus een kopie van het origineel en werd meer dan twee eeuwen na Istakhri's dood vervaardigd. In dit handschrift bevinden zich achttien gekleurde kaarten. Deze wereldkaart is een goed voorbeeld van het vroege model van het islamitische wereldbeeld in de school van al-Balkhi en is stereotiep voor dat wereldbeeld vanuit een Perzisch-islamitisch perspectief. De in het middeleeuwse Perzië bekende wereld strekte zich uit van zuidelijk Europa en noordelijk Afrika in het westen tot China in het oosten. De geografie is sterk vereenvoudigd en kenmerkt zich door gestileerde rechte en gebogen lijnen. De kaart lijkt meer ontworpen te zijn voor mnemonische doeleinden, dus eerder om ze gemakkelijk uit het hoofd te kunnen leren dan om ze praktisch te gebruiken. Dergelijke kaarten speelden dan ook een rol in het aardrijkskundig onderwijs. In dit wereldbeeld kun je de vorm van een vogel herkennen, met het Arabische schiereiland als kop, Azië en Afrika als vleugels en Europa als staart. Dat maakt het eenvoudiger om het kaartbeeld in grote lijnen te onthouden.

De kaart kent een zekere mate van symmetrie door de twee grote zeeën, de Indische Oceaan en de Middellandse Zee. Die hebben elk drie eilanden die zijn weergegeven als drie grote rode cirkels. In de Middellandse Zee zijn dat, van links naar rechts, Cyprus, Kreta en Sicilië. Rode lijnen geven de grenzen aan tussen de ver-

Kaart van de Middellandse Zee in al-Istakhri's *Boek van wegen en landen* (Or. 3101).

schillende gebieden in het islamitische rijk. Die verdeling is het meest gedetailleerd in het Midden-Oosten en in Perzië. De provinciale indeling in Perzië in min of meer rechthoekige gebieden valt op. Buiten de Arabische wereld wordt de indeling minder nauwkeurig. In Rusland en Azië (India, Tibet, China) zijn de landen en regio's weergegeven met concentrische cirkels. Rivieren zijn doorgaans rechte lijnen, zoals duidelijk te zien is bij de Nijl in Afrika en de Eufraat en Tigris die in de Perzische Golf uitmonden.

De wereldkaarten in de werken van de Balkhi-school verschillen allemaal enigszins van elkaar, hoewel ze een gestileerd uiterlijk en een sterke vereenvoudiging gemeen hebben. De ronde wereldkaart van de latere beroemde geograaf Muhammad al-Idrisi (1100-1165/1166) komt in sterke mate overeen met die van de Balkhi-school, maar de landvormen in met name Europa en de Arabische wereld zijn op die kaart al herkenbaarder voor een westerse blik. Ook voegde al-Idrisi klimaatzones toe aan zijn wereldkaart.

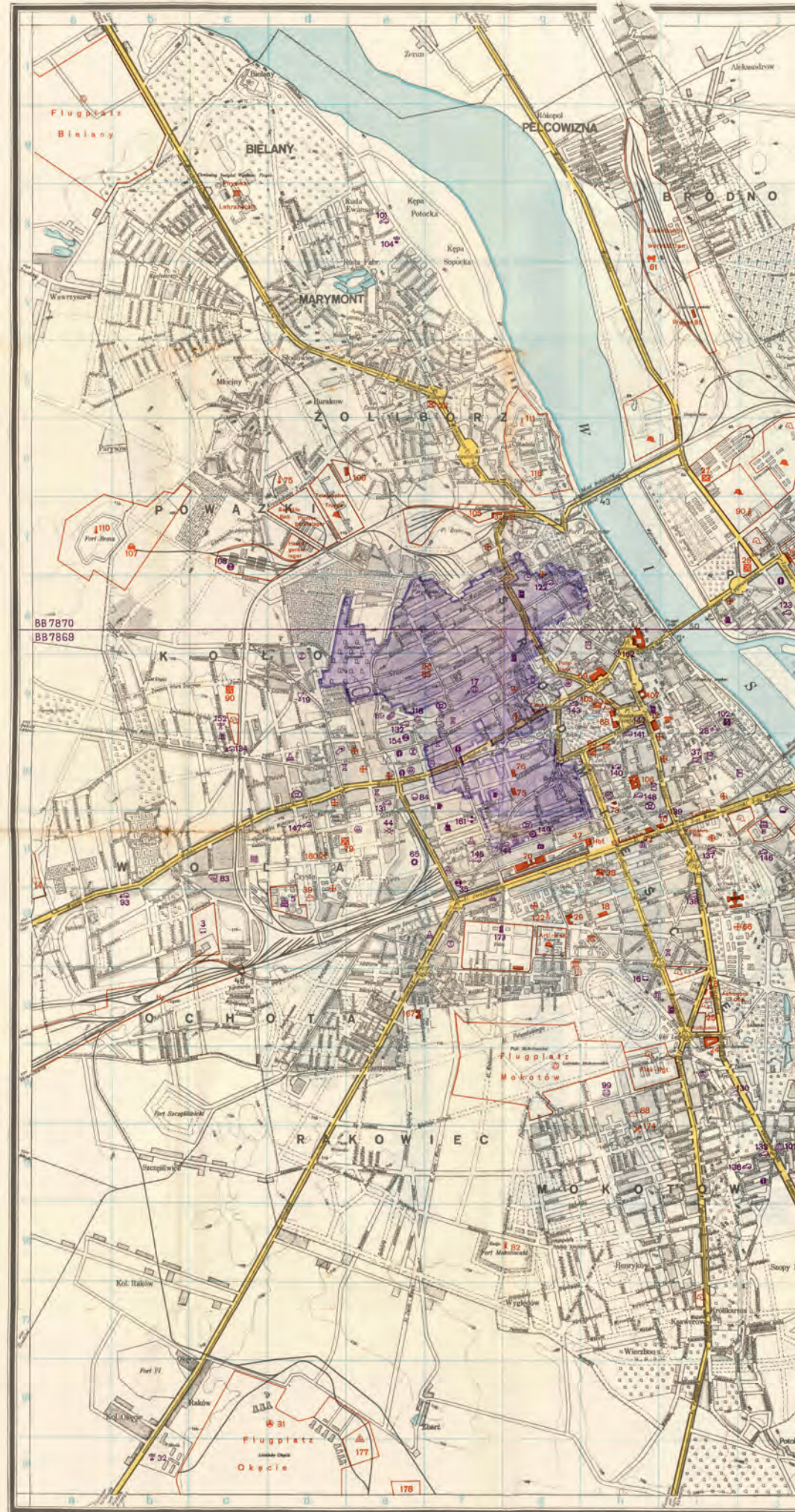
De sterk vereenvoudigde wereldkaart uit de Balkhi-school heeft in grote mate het wereldbeeld bepaald in de Arabisch-islamitische wereld. De overgeleverde manuscriptatlassen zijn niet alleen heel vroege, maar ook unieke bronnen om de islamitische cultuurgeschiedenis te bestuderen. (ms)

Mil. Geo. Stadtplan
Warschau

JUDEN
GHETTO

Genehmigt des Herrn. O. A. J.

11 00
Barrak	11 00
Barrak	11 00
Barrak	11 00
Barrak
11 00
Kaserne	11 00
Hauptkaserne	11 00
Dach- und Nebelhaus	11 00
Militär
11 00
Munitionslager, Munitionslager	11 00
Zivile Poststelle	11 00
Büchsenfabrik	11 00
Chemie
11 00
Waffenlager, Gerätelager	11 00
Rüstfabrik	11 00
Maschinenfabrik, Lokomotivfabrik, Motorenwerk	11 00
Küche
11 00
Fliegerhorst	11 00
Fertigungsraum	11 00
Fabrik für Fahrzeuge aller Art	11 00
Tee
11 00
Verpflegungsbauwerk, Magazin	11 00
Glaswerk	11 00
Autofabrik, Automobilmontage, Autoteile	11 00
Feld
11 00
Flugplatz	11 00
Sägen- und Beistellen	11 00
Fotofabrik	11 00
Feld
11 00
Krankenhaus, Lazarett	11 00
Elektrowerk	11 00
Wappfabrik	11 00
Küche
11 00
Eisenbahnstation	11 00
Glaswerk	11 00
Flugplatz	11 00
Dienst

Dies ist ein geheimer Gegenstand im Sinne des §88 Reichs-Stempelgesetz (Fassung vom 24. April 1934). Mißbrauch wird nach den Bestimmungen dieses Gesetzes bestraft, sofern nicht andere Strafbestimmungen in Frage kommen.

Stubaj.
M. Jesuiter

Blattbereich der polnischen Karte 1:100000 (BB) Nr. 7870

- 1 Pulvermehlmühle, 400 Arbeiter, Erzg.
- 2 Gummitabrik, Knetmaschin.
- 21 Bäckereifabrik „J.G.U.“ Nr. 2
- 23 Kupa, Papiernagel.
- 24 Kettenwerkzeuge für Antriebe
- 25 Papiernagelfabrik.
- 45 Papiernagelfabrik mit absteigender Faltb., 7000 je 0,25 m l. W., 2 massive Winderl., 0 Stanzl., gel. Lpg. 500 m, Friggelgerat (geschl.) B. K. I. (2 nebeneinanderliegende Banken für Esp. l. und B. l. l.)
- 50 Es. Papiernagelfabrik, 0 Di. 0 70 m l. W., 2 mas. Winderl., 5 Stanzl., Faltb. B. 12m, 2 Führer je 2m, ges. Lpg. 512 m, Tragl. B. K. I.
- 61 Bäckerei, 6 masch. und 400 Arbeiter, große Lsg.-Küche, Hauptkond. 10 Bawen, 5 Gührkuchen
- 75 Handwebkettens- u. Webstuhl-, 7 Arbeiterinnen
- 88 Hauptkond. der Feinweberei
- 90 Funktion der Fein- und Feinstweberei, 2 Maschinen
- 101 Kettens- u. Webstuhl-, 2 Arbeiterinnen
- 102 Hauptwebstuhl, „Proca“, Erzg., 10 Arbeiterinnen und 200 Arbeiterinnen
- 104 Flugzeugfabrik „W. Sosnowski Co.“, Erzg., Pupillenflugzeugschleifen, Motorenmaschinen
- 105 Ozeanografischer Werkstätten
- 106 Chemisches Forschungsinstitut (Götisch)
- 107 Stahl- u. Metallwerkstoffe, 1. l.
- 108 Spezial-Fabrik
- 110 Handwebkettens- u. Webstuhl-, 0 Arbeiter
- 111 Färbefabrik für die Textilindustrie
- 112 Maschinenfabrik für Eisenmaschinen
- 113 Metall-Fabrik
- 114 Die Bäckerei
- 115 Stahl- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter, Erzg., große Anstalt für Konstruktions- u. Flugzeugmaschinen, Personen- und Lokomotiv
- 116 Färbefabrik, gelb, Karmel und Wollefarbstoff
- 117 Wäcker Bäckerei im Dorf
- 122 Auto-Hersteller „Polka, Fiat“
- 123 Medizinischer Werkstoff „Makol“

Blattbereich der polnischen Karte 1:100000 (BB) Nr. 7869

- 3 Waggonfabrik Lohse, Bau- und Eisenwerk, 2000 Arbeiter, Erzg., Eisenbahnwagen, Kesselwagen, Straßenbahnwagen, Dampfmaschinen, Motorwagen, Landwirtschaftl. Maschinen
- 5 Eisenwerk, 60 Mill. t. Jahresleistung
- 6 Eisenwerk 2
- 10 Werkzeugmaschinenfabrik
- 11 Hauptmaschinen der Spezialmaschinenfabrik
- 12 Maschinenfabrik
- 14 Schmiedefabrik und Eisenschmelze
- 15 Metallfabrik „W. Gostomski u. Co.“
- 17 Großfabrik „J. C. H. Blak A. G.“, Harnstoffkondensat
- 18 Harnstoffkondensat
- 19 Lederfabrik „Autogaz“, Erzg., Leder- u. Lederwaren, je gleichen Gebäude Holzwerkstoffe
- 24 Glanzfabrik
- 25 Hölzerne Kringelholz, Ofenschmelze der Mennerei
- 26 Holz- und Maschinenfabrik „J. Wolner“, große Lager russischer Eichen
- 27 Kringelholzfabrik
- 28 Hauptkond. der Holz- u. Eisenwaren
- 32 Stahl- u. Eisenwerk, 1000 Arbeiter
- 33 Erzg., Flugzeugwerke in Glinisz, 1000 Arbeiter, 1000 Arbeiter, 2 Stanzl., 7000 je 0,25 m l. W., 2 mas. Winderl., 5 Stanzl., Faltb. B. 12m, 2 Führer je 2m, ges. Lpg. 512 m, Tragl. B. K. I.
- 34 Erzg., Holz- u. Eisenwaren
- 35 Eisenwerk „J. Harnak“, 1000 Arbeiter, 1000 Arbeiter
- 36 Holz- u. Eisenwaren, 1000 Arbeiter
- 37 Holz- u. Eisenwaren, 1000 Arbeiter
- 38 Holz- u. Eisenwaren, 1000 Arbeiter
- 39 Holz- u. Eisenwaren, 1000 Arbeiter
- 40 Holz- u. Eisenwaren, 1000 Arbeiter
- 41 Holz- u. Eisenwaren, 1000 Arbeiter
- 42 Holz- u. Eisenwaren, 1000 Arbeiter
- 43 Holz- u. Eisenwaren, 1000 Arbeiter
- 44 Holz- u. Eisenwaren, 1000 Arbeiter
- 47 Hauptfabrik Warschau, großes Empfangsgebäude, unterirdische Bahnhöfe nach O. und Südost, 100000 t. lange Faltb., Foto
- 48 Eisenkonstruktion mit unterirdischen Faltb., 1000 je 0,25 m l. W., 2 mas. Winderl., 1000 t. n. an d. an d. an d.
- 49 Holz- u. Eisenwaren
- 50 Holz- u. Eisenwaren
- 66 Holz- u. Eisenwaren, 1000 Arbeiter
- 67 Holz- u. Eisenwaren, 1000 Arbeiter
- 68 Holz- u. Eisenwaren, 1000 Arbeiter
- 70 Zentralbüro der Verbindungsgruppen Feinweberei-Industrie, 1000 Arbeiter
- 72 Büro der 2. Abt. des Kringelholzwerkes
- 73 Büro des poln. Arbeitnehmers
- 74 Zentralbüro der Verbindungsgruppen, Leitung und Berichterstattung
- 76 Maschinen der Fein- und Hauptkondensat der Spezialmaschinenfabrik
- 78 Metallwerkstoffe „Gostomski“, in einem Fort Feinweberei (Erzg.) u. Metallwerkstoffe (Societ) Metallwerkstoffe
- 79 Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 80 Kunst- u. Metallwerkstoffe
- 81 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 82 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 83 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 84 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 85 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 86 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 87 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 88 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 89 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 90 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 92 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 93 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 97 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 99 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 101 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 102 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 103 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 104 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 105 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 106 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 107 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 111 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 116 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 118 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 122 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 130 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 131 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 132 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 133 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 134 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 137 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 138 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 139 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 140 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 141 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 142 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 143 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 144 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 145 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 146 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 147 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 148 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 149 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 150 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 151 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 152 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 153 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 154 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 155 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 156 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 157 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 158 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 159 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 160 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 161 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 162 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 163 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 164 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 165 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 166 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 167 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 168 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 170 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 171 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 172 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 173 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 174 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 175 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 176 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 177 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter
- 178 Kunst- u. Metallwerkstoffe, 1000 Arbeiter

- Wasserkraft
- Werkstoff
- Metallwerkstoff
- Textilindustrie
- Fabrik optischer Instrumente
- Verbindungsindustrie
- Papierfabrik
- Buch- und Zeitungsverlage
- Lederwaren
- Geniebau
- Rohstoffe
- Elektrizität
- Wasserkraft
- Werkstoff
- Metallwerkstoff
- Textilindustrie
- Fabrik optischer Instrumente
- Verbindungsindustrie
- Papierfabrik
- Buch- und Zeitungsverlage
- Lederwaren
- Geniebau
- Rohstoffe
- Elektrizität

1940 — Topografie van terreur

SS-plan voor het joodse getto in Warschau

In november 1940 bakende de SS'er Max Jesuiter (1897-1972) op een geheime plattegrond van Warschau met paars potlood het gebied af van een snel in te stellen joods getto. Dit unieke ontwerp komt voort uit een verordening van de Duitse gouverneur van het district Warschau. De grillige grenzen zijn echter het resultaat van ruzies tussen joden en Polen over de aan hen toegewezen leefruimte. Weinig straten, werkplaatsen en huizen bleven zeker, de chaos nam toe. Polen trokken meestal aan het langste eind en de aanhoudende inperkingen bezorgden de joden extra paniek. Het getto, voor zo'n 400.000 joden, kwam bijna geheel overeen met dit SS-plan. Chaim Kaplan (1880-1942) schreef in zijn dagboek: 'We zitten gevangen binnen een dubbele muur: een bakstenen muur voor ons lichaam en een muur van stilte voor onze ziel.'

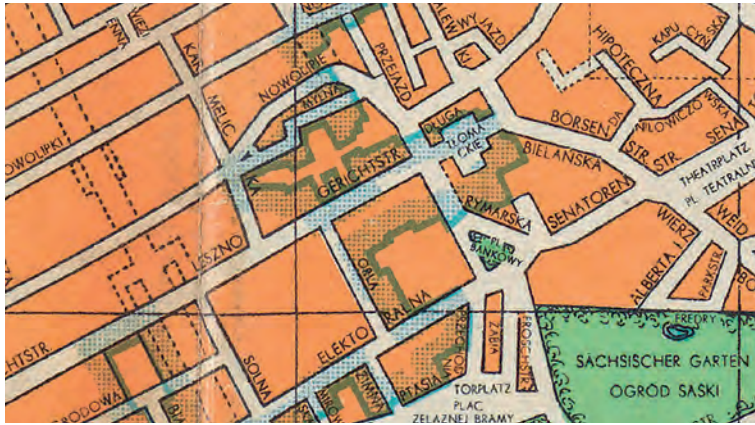

Getto-plan in Nowy Kurier Warszawski van 15 oktober 1940.

De geheime plattegrond van Warschau werd gemaakt door de Generale Staf van het Duitse leger. Zijn afdeling voor militaire geografie, ook wel *Topographietruppe* genaamd, produceerde velerlei oorlogskaarten door lokale kaarten te bewerken op basis van luchtfoto's en informatie verzameld door spionnen. Symbolen in rood en paars duiden op kazernes en wapendepots, vliegvelden en radiozenders, fabrieken en overheidsgebouwen, postkantoren en papierfabrieken, bakkerijen, slagers en brouwerijen, treinstations en ziekenhuizen en nog veel meer. Samen met doelwitfoto's werd deze kaart ook gebruikt bij de voorbereiding van de lucht-aanvallen op Warschau in september 1939. Het zwaarste bombardement richtte vooral verwoestingen aan in de oude joodse wijk. Dat bombardement vond plaats op 25 september; in de joodse kalender was dit Jom Kipoer, Grote Verzoendag.

Al op zaterdag 4 november 1939 riep de SS een buitengewone zitting van de pas geïnstalleerde Joodse Raad bijeen om de joden te verplichten zich binnen enkele dagen te concentreren in de oude joodse wijk. Ze bracht kaarten mee waarop verschillende grenzen waren ingetekend. Het plan om een getto op te richten verspreidde zich als een lopend vuurtje en veroorzaakte paniek. Een kroniekschrijver merkte op: 'Families verspreid over de stad, die geassimileerd zijn aan de Poolse bevolking, krijgen nu de opdracht

MAKER(S) Generalstab des Heeres (uitgever), Max Jesuiter (tekenaar/ gebruiker) **TITEL** Mil. Geo. Stadtplan Warschau **PLAATS VAN UITGAVE** Berlijn **DATUM** 1939-1940 **TECHNIEK** Kleurendruk op papier **AFMETINGEN** 90 x 85 cm **SCHAAL** 1:20.000 **ORIËNTATIE** Noorden boven **SIGNATUUR** Collectie Steegh-Teunissen, w.2t.92

Uitsnede van het *Stadtplan von Warschau / Plan Miasta Warszawy*, begin 1941 (COLL.S/T W.2t.7).

om te verhuizen naar joodse wijken, naar een gemeenschap waarmee ze vaak niets meer gemeen hebben.' Na moeizame onderhandelingen tussen voorzitter Adam Czerniaków (1880-1942) van de Joodse Raad en de militaire commandant van de stad gaven de Duitsers hun plan op. Zo wekten ze de indruk dat het mogelijk was om met de Duitse bezetter overeenkomsten te sluiten.

Maanden later, in maart 1940, kreeg de Joodse Raad het bevel straten rond de oude joodse wijk af te zetten omdat het een door epidemieën bedreigd gebied zou zijn (*Seuchensperrgebiet*). Kaplan noteerde in zijn dagboek: 'Ze behandelen joden als melaatsen'. Het opstellen van hekken viel samen met anti-joodse acties. In dezelfde week werden winkels beroofd, appartementen geplunderd, traditioneel uitzierende joden in elkaar geslagen en antisemitische leuzen geroepen. Het waren door de nazi's geïnspireerde, maar door Poolse hooligans uitgevoerde excessen. Dit had het gewenste propaganda-effect: de Polen werden gecompromitteerd en de Duitsers konden zich presenteren als verdedigers van de joden. We zien hier een dubbel beeld: joden bedreigen niet-joden omdat ze dragers van besmettelijke ziektes zouden zijn en tegelijkertijd worden de joden bedreigd. Beide claims komen uit op dezelfde maatregel, het afsluiten van de joodse wijk.

Op 12 oktober 1940, opnieuw Jom Kipoer, maakte een decreet het getto onvermijdelijk. Op 15 oktober publiceerden de onder Duitse controle staande kranten, de *Gazeta Żydowska* en de *Nowy Kurier Warszawski*, het nieuwe plan. Alle joden van Warschau die buiten dit gebied woonden, moesten binnen een paar weken verhuizen naar het getto, dat enkele van de armste en dichtstbevolkte delen van de stad omvatte. Dit besluit om het gebied met de oude joodse wijk als getto aan te wijzen, riep nieuwe angsten op, maar de joden koesterden nog enige hoop dat het ergste voorkomen kon worden: een gesloten getto. In het dagboek van Kaplan staat: 'Het is moeilijk leven in een tijd waarin je niet zeker bent van morgen, en er is geen grotere marteling dan afwachten'. Dit krantenkaartje van 15 oktober 1940 was het eerste openbare plan van het getto van Warschau. Terwijl elders wonende families koortsachtig hun eigendommen verkochten en op zoek gingen

Detail van de hoofdkaart met het ingetekende getto.

naar een plek in dit getto, werd de ruzie over de grenzen ervan alsmatig groter.

De volgende dag al bleek dat grensstraten aan weerszijden bestemd waren voor arische mensen. Joden moesten eruit. Daardoor zouden veel gettomuren door achtertuinen gaan lopen. En dit was niet de laatste wijziging. Integendeel, de chaos werd groter. Op 22 oktober merkte Kaplan op: 'De Poolse kant begon te onderhandelen - in deze buurt hebben ze een kerk; een ander blok wordt voornamelijk bewoond door ariërs; ... hier is een fabriek waar duizenden arische arbeiders werken ... Zo sneden ze ... straat na straat af van de joodse wijk, en werden de grenzen van het getto steeds krappert'. Door dit voortdurende terugdringen van grenzen moesten duizenden gezinnen meerdere keren verhuizen. We zien hier ook hoe de nazi's erin slaagden hun raciale termen te framen, omdat het citaat spreekt over ruzies tussen ariërs en joden in plaats van tussen katholieke Polen en joodse Polen.

De datum waarop SS-Sturmbannführer Max Jesuiter, hoofd van het SS-stafbureau, het *Judenghetto* intekende op de geheime kaart van Warschau moet ongeveer 12 november zijn. Op 14 november publiceerde de *Nowy Kurier Warszawski* immers nog een deelplan met een grenswijziging aan de oostkant van het getto. Vergeleken met het ontwerp van Jesuiter werd een protestantse enclave uit het getto gehaald. Deze kleine enclave, met evangelisch ziekenhuis en gereformeerde kerk, staat wel op een Duits-Poolse stadsplattegrond uit begin 1941. Op 16 november werd het getto gesloten. Mensen konden alleen met speciale werkpassen het getto voor bepaalde tijden verlaten. De poorten werden bewaakt door de Duitse gendarmerie, door de Poolse politie en van binnenuit door de joodse politie. De grillige vormen van dit getto waren het resultaat van de druk van Poolse leiders op de Duitse autoriteiten. Zij bepleitten de belangen van christenen tegenover de Joodse Raad, die slechts enkele kleine wijzigingen gerealiseerd wist te krijgen. De gedwongen hervestiging van 113.000 christelijke Polen tegenover 138.000 joodse Polen maakte conflicten van 'joden versus Polen' grimmiger. En dit was slechts het begin van het Getto van Warschau. (HT)

Registreer u op www.lannoo.com en we sturen u regelmatig een nieuwsbrief over nieuwe boeken en met interessante, exclusieve aanbiedingen.

Onder redactie van Michiel van Groesen, Kasper van Ommen, Anne-Isabelle Richard, Alicia Schrikker, Martijn Storms en Garrelt Verhoeven

TEKSTREDACTIE Ineke Vander Vekens en Els Peeters
VERTALINGEN Ed van Eeden voor *Asterisk
VORMGEVING Studio Lannoo in samenwerking met Keppie & Keppie

COVERAFBEELDINGEN

VOOR Anoniem, *Het Spaens Europa*, 1598
(COLLBN Port 212 N 3).
ACHTER (BOVEN) Maximilien-Henri de Saint-Simon (kaartmaker) en Pieter Mol (graveur), *Carte Plani-Sphère d'une portion des quatres parties du monde*, circa 1785
(COLLBN Port 144 N 188).
ACHTER (ONDER) Netai Dass Ghose (ontwerper) en Kailasha Pustakalaya (uitgever), *Map of Gaya*, 1960
(COLLBN 054-19-006).

FRONTISPICE Prent van de *Leidse Sphaera*, een door een uurwerk aangedreven model van het zonnestelsel naar de ideeën van Nicolaus Copernicus, circa 1670. De *Leidse Sphaera* stond in de 18de eeuw opgesteld in de Universiteitsbibliotheek. Tegenwoordig is hij te bewonderen in Museum Boerhaave
(COLLBN Port 315-II N 31).

PAGINA 4 Gerard Hofsted van Essen, tekening van het Naghsh-e Jahan Plein in Isfahan, 1703
(COLLBN 314-I N 58).

SCHUTBLADEN Wereldkaart met westelijk en oostelijk halfmond (voorste schutblad) en noordelijk en zuidelijk halfmond (achterste schutblad) uit de *Cedid Atlas Tercümesi*, Istanbul, 1803-1804 (COLLBN Atlas 81).

Digitale collectie Universitaire Bibliotheken Leiden:
digitalcollections.universiteitleiden.nl

Steun het Bodel Nijenhuis Fonds: www.luf.nl

© Uitgeverij Lannoo nv, Tiel, 2022 en Universitaire Bibliotheken Leiden

D/2022/45/482 – ISBN 978 94 014 8529 6 – NUR 680

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.